

ДВОРЯНСТВО В СИСТЕМІ КОМІТАТСЬКОГО УПРАВЛІННЯ НА ЗАКАРПАТТІ У XVI-XVII СТ.

Ця стаття досліджує стан та розвиток адміністративного-територіального устрою північно-східної частини Угорського Королівства (територія сучасного Закарпаття – комітати Унг, Берег, Угоча, Мароморош), його інституцій в добу пізнього середньовіччя.

Ключові слова: комітати, дворянство, феїшпан, закон, комітатські збори.

Эта статья исследует состояние и развитие административно-территориального устройства северо-восточной части Венгерского Королевства (территория современного Закарпатья – комитаты Унг, Берег, Угоча, Мароморош), его институтов в эпоху позднего средневековья.

Ключевые слова: комитаты, дворянство, феишпан, закон, комитатские собрания.

In scientific work studying the situation and development of administrative-territorial structure of the northeastern part of the Hungarian Kingdom (modern territory of Transcarpathia – county Ung, Bereg, Ugocha, Maromaroš), its institutions in the late Middle Ages.

Key words: county, nobility, governor, law, county assembly.

Із кінця XIII ст. на території Угорщини бере початок новий адміністративно-територіальний устрій – дворянський комітат. Комітати на місцях виконувати законодавчу, виконавчу та судову функції. Щоб виконувати ці функції у комітатській ієрархії створюються нові посади, аналіз соціально-економічних і суспільно-політичних аспектів розвитку яких поставлено за основну мету наукового дослідження.

Своєрідною проблемою щодо вивчення цієї теми є мовний бар'єр – більшість документів, які зберігаються в архівах, написані латинською, угорською та німецькою мовами, також більшість наукових праць, пов'язаних з регіоном, написано угорською мовою.

Досліджувана тематика має багату угорськомовну літературу. Провідне місце тут займають документи феїшпанських фондів [1; 2; 3; 4; 5] різних комітатів, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області: вони дають чітку картину розгалуженої комітатської системи. На початку XX ст. історія чи не кожної адміністративної одиниці була опрацьована у відповідних монографіях: історію Ужанського комітату описав Антал Чікварі [26], Березького – Тіводор Легоцькі [23], Угочанського – Іштван Сабов [24], Мароморошського – Вільмош Бейлаї [19]. Також важливо відзначити працю історика-архівіста Ю. Чотарі [20]. Під час написання статті було використано електронну базу даних „Закони 1000 років» [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. Наприкінці XX ст. вийшло ряд краєзнавчих видань, які по-

новому почали трактувати так званий «угорський» період історії Закарпаття. Серед них найцінніша праця – «Нариси історії Закарпаття», т. I [18]. Для написання цієї статті було використано нову редакцію «Короткої історії Угорщини» [17] та кілька статей Т. П. Гусарової [14; 15; 16].

Комітати, як регіональні органи управління у формі королівських жуп, були утворені за часів володарювання короля Іштвана I (1000-1038). В числі 45 жуп Угорського королівства вже згадуються Боржавська та Ужанська, територія яких співпадала з територією двох архиєпископств Егерської єпархії.

Після татарської навали, під час якої було зруйновано центр жупи – Боржавський замок, поступово сформувалася система дворянських комітатів, разом з її розгалуженою системою інституцій. Перші згадки про Березький комітат (сьогодні Березівський, Мукачівський, Свалявський та Воловецький райони Закарпатської області) датовані 1261 роком, а у 1299 р. в управлінні з'являється березький ішпан та 4 його справників.

Слідом за формуванням дворянського комітату було створено його адміністративні одиниці, райони на чолі із справниками. Цей розподіл на перших порах міг бути змінним, у подальшому межі районів стали постійними, сталими. Дворянство комітатів кілька разів на рік проводило збори, і оскільки досліджувані комітати не мали постійних центрів, то й місце їх проведення змінювалося. Законотворчу, виконавчу, судову функцію дворянського комітату виконували призначені, або

ж обрані його посадовці. Це був феїшпан, якого призначав король, його заступник – віцеїшпан, справники (спочатку чотири, а пізніше їх могло бути більше), а також присяжні.

Дворянський комітат, по-перше, здійснював «законотворчу» функцію: загальні збори комітату обирали делегатів до державних зборів, з врахуванням вказаних у запрошенні питань порядку денного формулювали для них відповідні доручення; делегат повинен був дотримуватися цих настанов і звітувати перед керівництвом комітату щодо ухвалених рішень. Прийняті державними зборами і затверджені королем закони оприлюднювалися на загальних зборах. Керівництво комітату мало право формулювати свої пропозиції та зауваження, їх зачитували перед відкриттям державних зборів. Щодо питань, не врегульованих на законодавчому рівні, загальні збори комітату могли ухвалювати місцеві нормативні акти, але вони не повинні були суперечити з рішеннями вищестоящих органів. Місцеві статuti були чинними переважно на території цього комітату.

По-друге, виконавча функція комітатів полягала у: а) виконанні законів, указів короля, розпоряджень урядових органів; б) праві формування бюджету комітату, визначенні видів та розміру податків тощо; в) виборах посадових осіб комітату, нарахуванні розміру їх зарплати [4], інспектуванні роботи посадовців, їх відкликанні; г) управлінні військовими і внутрішніми справами (збір податків, розташування військових формувань, визначення меж адміністративних одиниць, їх центрів, здійсненні нагляду за діяльністю сіл і міст; д) виконанні службових завдань (охорона громадського порядку, медичне обслуговування, дорожня та протипожежна безпека); е) виконанні завдань опікунства є) виконання завдань опікунства: управління особистими та майновими справами дворянських сиріт та вдів; ж) управлінні справами кріпаків: сприяння при проведенні сільських виборів, нагляд за виконанням ренти.

По-третє, судова функція комітатів полягала у виборах та відкликанні суддів, проведенні засідань у судах першої та другої інстанції у кримінальних та приватних справах; загальні збори комітату діяли ще й як апеляційний форум стосовно вироків поміщицького суду; в певних питаннях у функції комітату входило ще й виконання вироків.

На зміну ішпанам у XV столітті прийшли феїшпани, яких і надалі затверджував король. З практичної точки зору це були регіональні представники центральної влади, у сферу впливу та завдань яких входило виконання королівських указів та розпоряджень, нагляд за їх дотриманням, а також контроль різного роду поточних справ [25]. Як винагороду за виконання своїх функцій, вони отримували частку із митних податків та податків із переправи, а також, спільно із справниками, їм належали дві третини зібраних у комітату штрафів.

Закон № 60 від 1486-го року у значній мірі сприяв тому, аби посада феїшпана тісно

пов'язувалася із володарюванням у комітаті, адже він передбачав, що очільник комітату повинен бути місцевим землевласником і місцевим мешканцем: «Його королівському Величності за порадою прелатів та баронів до кожного комітату феїшпаном слід призначити барона, або ж заможного землевласника, який може справитися з ціми обов'язками та завданнями» [7].

Вищезгаданий закон передбачає також, що віцеїшпан повинен бути родом з цього комітату, і він, як очільник місцевої адміністрації, приймає присягу перед загальними зборами комітату. Закон № 2 від 1504-го року однозначно визначає правила обирання замісників губернатора: «Феїшпан повинен обрати віцеїшпана з числа справжніх дворян комітату, керівником якого він є... але, це не може проходити без згоди, або всупереч думки дворянства даного комітату» [8]. Тобто на відміну від попередньої практики, коли феїшпан особисто призначав свого заступника, в подальшому був вимушений узгоджувати це питання із представниками дворянства комітату. Звісно, і тут мали місце численні непорозуміння, тож закон № 70 від 1548-го року однозначно регулює ці питання: «свого заступника феїшпан не може призначити одноособно, а на підставі законів держави повинен заручитися підтримкою всього комітату» [11].

Враховуючи досвід попередніх років, угорські стани кілька разів робили спробу на законодавчому рівні закріпити вимогу, аби посадовців як державного рівня, так і феїшпанів король призначав виключно із осіб угорського підданства. Це передбачалося законами від 1439-го та 1553-го років: «Їх Величності... згідно з декретом батька Їх Величності... всі посади повинні роздати угорцям та підданам Святої Корони» [13].

У практиці Угорщини поряд із посадою чинного феїшпана існували ще й титули довічного та спадкового феїшпана, які за милістю короля були пов'язані із певними державними посадами (церковними або світськими), або ж закріплені за окремими родинами.

На перших порах віцеїшпан був фамільяром (членом оточення – фамілії/родини) губернатора, правда, із числа дрібних дворян, але внаслідок розвитку дворянського комітату у його руках зосереджувалися численні функції. Зокрема, за дорученням загальних зборів дворянства він користувався політичною, юридичною, фінансовою та військовою владою. Як очільника місцевого управління його обирали строком на шість років, феїшпан був наділений лише правом інспектування його діяльності. Службову присягу віцеїшпан складав перед загальними зборами дворянства. Першу присягу угорською мовою склав Іштван Зрітеї, ужанський віцеїшпан, у 1550 році, про що у книзі протоколів загальних зборів було зроблено відповідний запис угорською мовою: «Я присягаю єдиному Богові, його святій Матері, усім святим, що для кожного, хто появиться перед моїм судом, не дивлячись на дружбу, на подарки, на страх, або різного роду

пропозиції... буду дотримуватись закону сам та іншим» [22].

Важливою складовою управління комітату була управа справника. Власне, цю посаду було засновано у XIII ст., спершу справники, як помічники ішпана, виконували функції суддів. Декрет № 2 від 1453 р. значно розширював сферу їх впливу, дворяни були зобов'язані визнавати прийняті ними рішення та винесені вироків, тих же, хто відмовлявся це робити, карали штрафами. Закони 1547 р. надавали можливість проти вироків справника «подавати апеляцію до столу комітатського суду... Якщо людина не задоволена і цим рішенням, апеляцію може подаватися до королівського суду Його Величності» [9].

Державні Збори прийняли ухвалу щодо опротестування рішення органів влади комітату: «Якщо і сам ішпан комітату, або інший пан у виконанні цих рішень відкрито, вороже та із зброєю у руках нападе на віцеішпана та його справників, або ображає їх, або когось з них, хай ... заплатити сімдесят два форинти штрафу. Якщо їх хтось поб'є, поранить, або візьме у полон, постане перед судом згідно закону, а якщо вб'є, то буде покарпний, як за державну зраду» [10].

Юрисдикція справників спершу поширювалася на весь комітат, але згодом комітат поділили на окремі адміністративні одиниці – райони, їх називали переважно за прізвиськом справника. Чотири справники (згодом їх кількість зросла) разом із віцеішпаном утворювали комітатський суд. Оскільки обсяги їх роботи та завдань значно зросли, у комітаті засновувалися нові посади та установи, відомства [1]. Разом із прискоренням писемного діловодства було запроваджено посаду нотаря, якого обирало дворянство, в коло його обов'язків входило формулювання листів, вироків, рішень, а також управління архівом комітату та нагляд за ним [2]. Підготовлені нотарем «листи підписують замісники губернатора, справники або присяжні, а також у кожному випадку секретар» і скріплюється печаткою комітату, яка за законом № 62 від 1550 р. «після того, як її виготовили і отримали, зберігається у шафі або шухляді, і виймається звідти тільки тоді, якщо під час засідань трибуналу треба завіривати певного листа від імені комітату» [12]. Перша письмова звістка про печатку Ужанського комітату дійшла до нас із 1571 року.

Судочинство в комітаті провадилося за сприяння присяжних, котрих кожного разу обирали на загальних зборах комітату. Власне, посаду присяжного у комітаті було запроваджено законом № 8 від 1486 р. Найперша згадка про діяльність управи присяжних в Ужанському комітаті датована 1444 роком.

Коллективним органом із прийняття рішень у комітаті були загальні збори, в яких міг брати участь кожний дворянин, що мав володіння у комітаті. Саме на загальних зборах ухвалювалися рішення щодо всіх важливих питань, пов'язаних із життєдіяльністю комітату, посадовці зобов'язані

були брати участь у їх роботі, а дворяни та феїшпан могли замішувати себе іншою особою, в такому випадку довірена особа була наділена правом голосу.

Засідання були публічними, і проходили за відповідним регламентом, порушників якого карали грошовим штрафом. Голосування проходили за принципом більшості голосів. Вибори проходили щороку, потім щотрироки, в таку пору оновлювався практично весь склад посадовців. І хоча закон № 57 від 1514 р. передбачав створення у комітаті обласного центру: «Кожний дворянин, за відома короля, з метою захисту своєї особи та майна повинен мати право будувати зміцнені баштами та ровами вежі та фортеці, а також у кожному комітаті зводити замок на користь громади дворян», але на практичне здійснення цього довелось чекати аж до XVIII століття. Саме тому місце проведення загальних зборів постійно змінювалося. У Березькому комітаті це були Гулач (1654), Мужієво (1664, 1691), Берегвійгардов (1661, 1672-1674), Мукачево (1674, 1680), Шурань (1666, 1686), Вари (1688-1692), Геча (1693), Дийда (1675-1677), Боржава (1697).

У буденному житті комітату важливу роль відігравали суди. Вони виконували як управлінські, так і правосудні функції. Як вище вже зазначалося, одним із фундаментальних прав дворянства було подання апеляції проти рішення комітатського суду до суду палатина, намісника короля. Мешканці церковних маєтків були підсудними закріпленому за цією територією єпископу, а кріпаки – суду землевласників, що виходив з-під сфери впливу юрисдикції комітату.

Ускладнювала ситуацію та обставина, що за королівським привілеєм правом правосуддя були наділені численні міста (в нашому регіоні – це Берегсас, Вари), а також землевласники, котрі також могли самостійно судити своїх підлеглих та виконувати вирок (*ius gladii*). Згідно з урбаріальними списками від 1649 р. мукачівська домнія наступним чином засудила злочин своїх підлеглих: «За вбивство, розпусту, невиконання шлюбних зобов'язань, крадіжку та інші правопорушення з суми штрафу один форинт надається ішпану, усе інше... на користь володаря домнії» [23].

У коло завдань комітатського суду, окрім підтримання громадського порядку, входило й регулювання морального, добропорядного способу життя. Серед протоколів часто траплялися справи, пов'язані із гульбою, пияцтвом, перелобством та розпустою, тютюнопалінням, лайкою, зведенням наклепу, але поряд із цим регулювали також манеру одягання, тобто наймитам та кріпакам під загрозою покарання було заборонено носити певні речі.

Комітатський суд займався ще й дотриманням правил чесної торгівлі, зокрема, інспектував користування достовірними мірами ємності та вимірювальними засобами, а також законним обігом грошей [21]. Стосовно останнього в мирний час не було особливих клопотів, а ось під час безладдя, що виникло після подвійного обрання

короля, навіть самі пани не цуралися засобів підробки грошей.

З метою дотримання правопорядку загальні збори комітатів розробляли власні статuti. Статут Ужанського комітату від 1637-го року, наприклад, регулює ті види злочинів, стосовно яких місцеві очільники повинні запроваджувати судові справи. Згідно з документом ці злочини є «палії, крадії, розбійники, відьми, вбійці...» [3].

У Березькому комітаті суд з незначними перервами діяв у період 1345-1353 рр. та 1429-1439 рр. у Берегвийгардові (сьогодні Чопівка, частина м. Берегово), відтак до 1492 р. у Лампертсасі (згодом – Бересас), потім – у Великій Бийгані, а з 1496-го р. знову в Берегвийгардові. І в Ужанському комітаті суд до 1518 р. засідав у містах Капош (сьогодні В. Капушани, Словаччина) та Ер (сьогодні Сторожниця), з 1522 р. – в Ужгороді [5]. В Угочанському комітаті засідання суду проходили незмінно у колишньому центрі комітату, Шашварі (сьогодні Тросник) [2].

За часів правління королів династії Арпадів, деякі державні функції покладалися на комітати (жупи), керівники яких здійснювали ці функції від імені короля. Із формуванням дворянського комітату змінилися і рамки державної влади. Земські суди (*sedes dominalis*) як найнижчий щабель ієрархії виконували роль провідної складової законодавчої, виконавчої та судової влади аж до квітня 1848-го року. Взявши на себе між іншим, судочинство, землевласники поряд із підтриманням своєї економічної ролі, також брали участь у підтриманні громадського правопорядку. Починаючи з XVI ст., поміщики дедалі в більшій мірі розглядали участь у житті комітату, як джерело збагачення, отримання прибутку. Розбудова системи штрафів, перетворення штрафів у джерело постійного отримання прибутку пов'язано із все зростаючим гнітом кріпацтва, що особливо проявилось після початку нагромадження капіталу з боку поміщиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акт про чергове обрання комітатських чиновників і відомість нарахування їм заробітної плати (1616). Державний архів Закарпатської області (Далі – ДАЗО), ф. 4. Наджупан Ужанської жупи, оп. 2, спр. 339, арк. 1.
2. Народи дворян комітату (оригінали та копії) за період 1619–1756 рр. Там само, ф.674. Наджупан Угочанської жупи, оп. 13, спр. 5, арк. 22.
3. Правила розроблені комітатськими зборами про порядок розшуку бандитів і грабіжників (1637). Там само, ф. 4. Наджупан Ужанської жупи, оп. 2, спр. 522, арк. 4.
4. Прохання дворянина в с. Ер Керестурі Д'єрдя комітатському відомству про видачу йому заробітної плати (1641). Там само, оп. 11, спр. 22, арк. 1.
5. Список проведених комітатських засідань за 1639-1741 рр. Там само, оп. 18, спр. 28, арк. 3.
6. 1435. évi (II.) II. törvénycikk. A szolgabírák választásáról [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=623>.
7. 1486. évi LX. törvénycikk. Hogy az egyes megyék élére ispánokat kell tenni, és hogy ezek az ispánok ugyanabból a megyéből kötelesek maguknak tekintélyes férfiakat alispánokul kiválasztani; és azok esküjéről [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=936>.
8. 1504. évi II. törvénycikk. Az esküt tenni vonakodó ispánok büntetése; és hogy az alispánokat a főispánok tegyék meg, de ne a vármegye hozzájárulása nélkül [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=1246>.
9. 1547. évi XXXI. törvénycikk. A szolgabírók ítéletét a vármegye székére, és innen a királyi táblára szabad föllebbezni. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=1863>.
10. 1547. évi XXXII. törvénycikk. Annak a büntetése, a ki az alispán vagy szolgabíró ellen támad, ha mindjárt maga az ispán lenne az [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=1864>.
11. 1548. évi LXX. törvénycikk. Alispánválasztás [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=1943>.
12. 1550. évi LXII. törvénycikk. Minden vármegyének legyen pecsétje, a melyet az alispánok és szolgabírák meg esküdtársak pecsétei alatt szekrényben kell tartani [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=2008>.
13. 1553. évi XXX. törvénycikk. A tisztségek magyaroknak és nem idegeneknek adományozandók [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=2103>.
14. Гусарова Т. П. Венгерское дворянство в XVI-XVII вв. // Европейское дворянство XVI-XVII вв.: границы сословия / Т. П. Гусарові / Отв. ред. В. А. Ведюшкин. – М.: «Археологический Центр». 1997. – С. 171–191.
15. Гусарова Т. П. Основные проблемы социально-экономического развития Венгрии в XVI – первой половине XVII вв. / Т. П. Гусарова / История Европы. Т. 3. – М., 1995. – С. 138–142.
16. Гусарова Т. П. От застолья к столу переговоров: венгерское провинциальное дворянство в середине XVII в. в дневнике Ласло Ракоци / Т. П. Гусарова // Одиссей. Человек в истории: [сборник статей] / РАН, Ин-т всеобщ. истории. – М.: Трапеза, 1999. – С. 43–49.
17. Коротка історія Угорщини. (Під ред. Петера Ганака. Редактор та упорядник українського видання Іштван Удварі). – Ніредьгаза, 1997. – 222 с.
18. Нариси історії Закарпаття. Том I. (з найдавніших часів до 1918 року). Редакційна колегія, відп. ред. І. Гранчак. – Ужгород, 1993. – 530 с.
19. Bélay Vilmos. Máramaros megye társadalma és nemzetiségei: a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig / Vilmos Bélay. – Budapest: Sylvester-Nyomda, 1943 – 224 p.
20. Csátáry György. A máramarosi öt koronaváros levéltára 1326-1910 / György Csátáry. – Ungvár–Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2011. – 155 p.
21. Ifj. Barta János. A nemesi vármegye 1526–1790 között / János Ifj. Barta // Vármegyék és szabad területek I-II. Szerk.: Radics Kálmán. – Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei, 2001. – 51–62. old.
22. Gálócsy Zoltán. Ung vármegye főispánjai és tisztviselői a legrégebb kortól 1867-ig / Zoltán Gálócsy. – Beregszász-Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 2000 – 44. old.

23. Lehoczky Tivadar. Beregvármegye monographiája / Tivadar Lehoczky. – Ungvár: Pollacsek Miksa Könyvnyomdája, 1881. I. Kötet 328. old.
24. Szabó István. Ugocsa megye / István Szabó. – Budapest–Ungvár : Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1994. – 271 old.
25. Tringli István. Megyék a középkori Magyarországon. A nemesi vármegye 1526–1790 között / István Tringli // Vármegyék és szabad kerületek I-II. Szerk.: Radics Kálmán. – Debrecen : Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei, 2001. – 15–50. old.
26. Ungvár és Ung vármegye. (Szerkesztő: Csíkvári Antal). – Budapest : Vármegyei Szociográfia Kiadóhivatal, 1940. – 212 p.

Рецензенти: д.і.н., проф. І. Я. Тодоров (Ужгородський національний університет);
к.і.н., В. О. Погромський (Чорноморський державний університет ім. Петра Могили).

© Зубанич Л. Л., 2014

Дата надходження статті до редколегії 24.09.2014 р.